

TADEUSZ GALIŃSKI^a

GRÓB KULTURY MAGLEMOŚKIEJ W BOLKOWIE NA POMORZU ZACHODNIM

Abstrakt: W artykule omówiono grób osobnika kultury maglemoskiej odkryty w 2013 r. podczas badań wykopaliskowych na stanowisku w Bolkowie na Pomorzu Zachodnim. Obiekt zalegał w warstwach geologicznych datowanych za pomocą analizy radiowęglowej i palinologicznej na początek okresu borealnego. Kulturowo i chronologicznie wiąże się z występującym w jego bliskim sąsiedztwie rozległym obozowiskiem mezolitycznym. Przeprowadzono analizę grobu pod względem formy pochówku, praktykowanych wierzeń i obrzędów związanych z chowaniem zmarłych oraz szeroko rozumianej tradycji kulturowej. Obiekt porównano też z podobnymi znaleziskami mezolitycznymi w innych krajach.

Słowa kluczowe: boreal, mezolit, kultura maglemoska, Bolków, Polska, pochówek szkieletowy, obrządek pogrzebowy

Abstract: A grave of an individual of the Maglemosian Culture, discovered in 2013 during the excavation of the Bolków site in Western Pomerania, is discussed in this article. The grave was dug into geological strata dated by the radiocarbon method and palynological analysis to the beginning of the Boreal period. Culturally and chronologically, the grave is associated with a vast Mesolithic campsite located in the vicinity. It is analyzed in terms of its burial form, and the religious beliefs and funerary rituals practiced by the members of this community, including a broadly understood cultural tradition. The feature was also compared with similar finds of Mesolithic date from other territories.

Keywords: Boreal, Mesolithic, Maglemosian Culture, Bolków, Poland, inhumation, burial rites

---

^a Dr hab. Tadeusz Galiński, prof. IAE PAN, Ośrodek Interdyscyplinarnych Badań Archeologicznych, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, t.galinski@iaepan.szczecin.pl, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2224-5917>.

WSTĘP

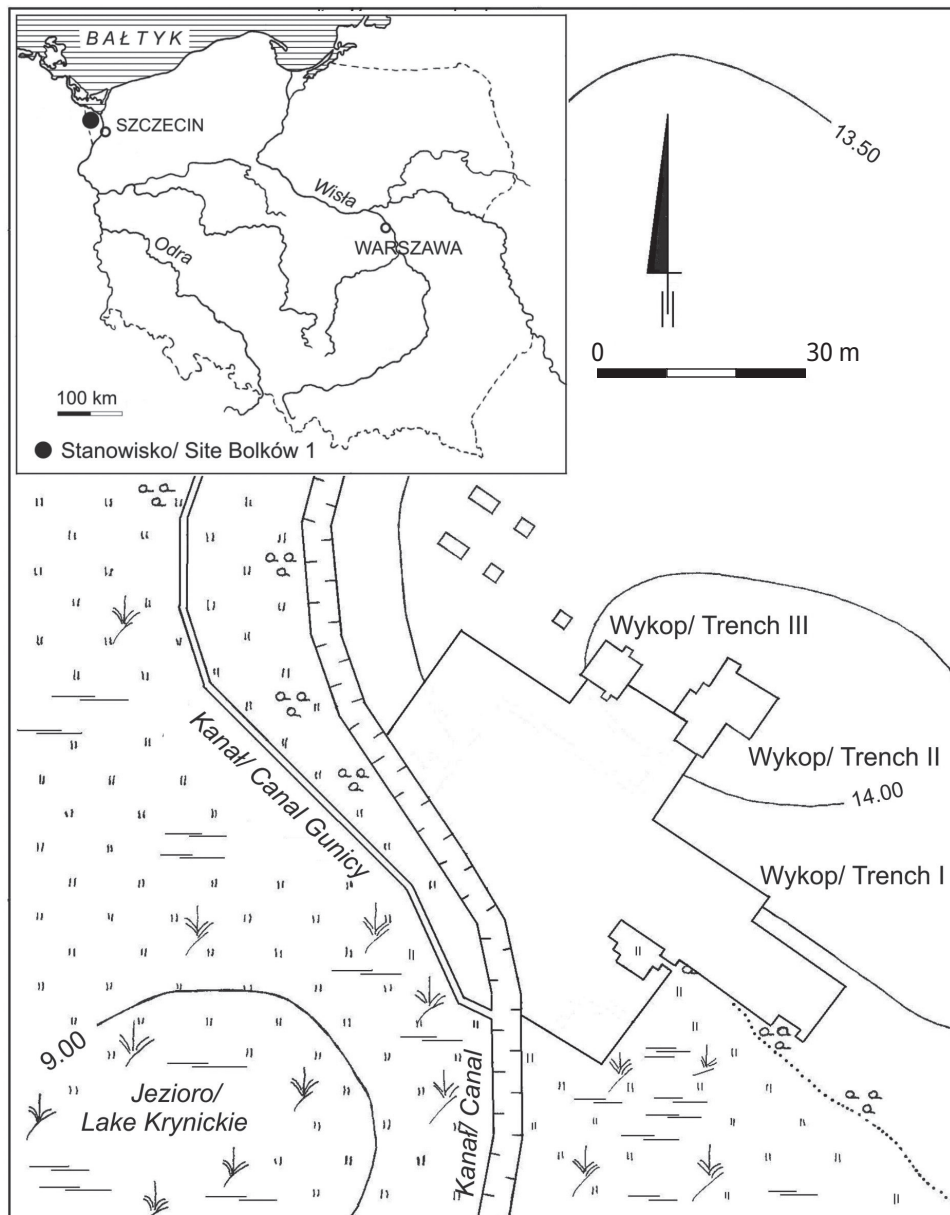
Podczas badań wykopaliskowych realizowanych w 2013 r. na stanowisku w Bolkowiu, położonym 25 km na północny zachód od Szczecina, w sąsiedztwie jeziora Świdwie, odkryty został pierwszy na ziemiach polskich pochówek grobowy związany z mezolityczną kulturą maglemoską. W zabagnionej i zatorfionej obecnie strefie przybrzeżnej dawnego Jeziora Krynickiego, przeprowadzono w latach 2011–2019 szeroko zakrojone, systematyczne prace wykopaliskowe o charakterze interdyscyplinarnym – w tym także badania w ramach wieloletniego projektu finansowanego ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego (Narodowy Program Rozwoju Humanistyki). Łączna powierzchnia przebadanego obszaru wynosi już ponad 1900 m² (ryc. 1).

Pod grubą warstwą torfu zlokalizowane zostały bogate i dobrze zachowane pozostałości osadnicze licznych i różnych obozowisk łowieckich z okresu preborealnego i początków borealu, tj. około 10 000–8600 BP, związanych z kulturą epipaleolityczną i mezolityczną – w tym zarówno z tradycją duwensejską, jak i z kompleksem maglemoskim. Obok palenisk, półziemianek i innych jam o charakterze gospodarczym a także pozostałości szałasów mieszkalnych oraz różnych konstrukcji drewnianych i kamiennych związanych z kulturą duchową, wystąpiły liczne wyroby krzemienne, w tym powszechnie znajdowane na stanowiskach mezolitycznych narzędzia służące do obróbki mięsa, kości i skór zwierzęcych – drapacze, rylce, zgrzebła, półtylczaki – ponadto ciosaki oraz groty strzał łuku, tzw. zbrojniki. Wydobyto też znaczną liczbę przedmiotów kamiennych i rzadziej odkrywanych na stanowiskach epoki kamienia narzędzi wykonanych z surowców organicznych – z poroża i kości zwierzęcych oraz przede wszystkim z drewna. Są to harpuny i ostrza różnego rodzaju – w tym m.in. groty włóczni i ościeni, oszczepy, strzały łuku – oraz inne przedmioty codziennego użytku, a także różne formy bezpośrednio związane z wierzeniami (Galiński 2014; 2015a; 2015b; 2015c; 2017a; 2017b; 2018; 2019a).

Do najciekawszych odkryć należy niewątpliwie niepublikowany dotąd pochówek odsłonięty w wykopie I/2013 „E”. Obiekty tego typu bardzo rzadko spotyka się na stanowiskach mezolitycznych, a zwłaszcza pochodzących ze starszej części okresu wczesnoholoceńskiego. Grób odkryty w Bolkowiu należy do najstarszych obiektów tego typu nie tylko w kulturze maglemoskiej, ale i w całym mezolicie strefy alpejsko-skandynawskiej. W niniejszym artykule przedstawiono jego pełny opis i analizę formy pochówku, wierzeń i obrzędów związanych z chowaniem zmarłych oraz szeroko rozumianej tradycji kulturowej.

LOKALIZACJA I STRATYGRAFIA

Wykop badawczy oznaczony symbolem I/2013 „E” obejmował całą południowo-wschodnią część dolnej terasy preborealnego Jeziora Krynickiego, w miejscu największego wygięcia łuku niewielkiej zatoki, której brzeg wyznacza obecnie poziomica o wartości 11,50 m. Znajduje się tu nagły, stromy uskok terenu o wysokości prawie 1 m. Jednak z analizy profilu wynika, że w starszej części okresu wczesno-

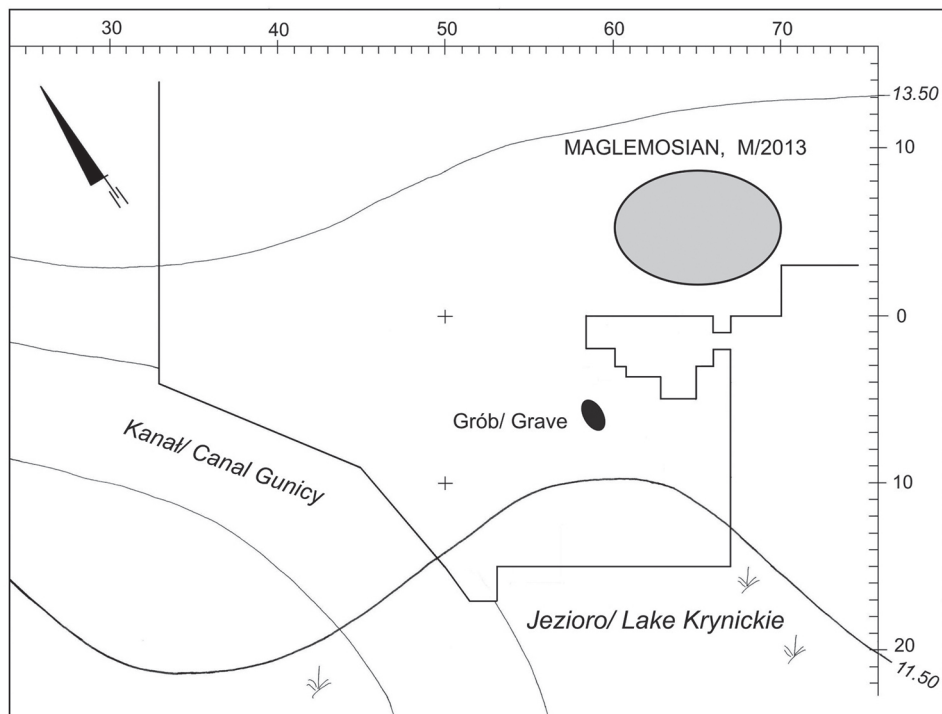

Ryc. 1. Bolków, stan. 1. Plan hipsometryczny terenu stanowiska z zaznaczonymi wykopami badawczymi (2019) oraz położenie stanowiska Bolków 1 na mapie Polski.

Opracował T. Galiński

Fig. 1. Bolków, site 1. Hypsometric site plan marking the location of the research area (2019) and the location of site 1 at Bolków 1 on the map of Poland.

Processing T. Galiński

Ryc. 2. Bolków, stan. 1. Lokalizacja grobu oraz maglemoskiego skupienia osadniczego M/2013.

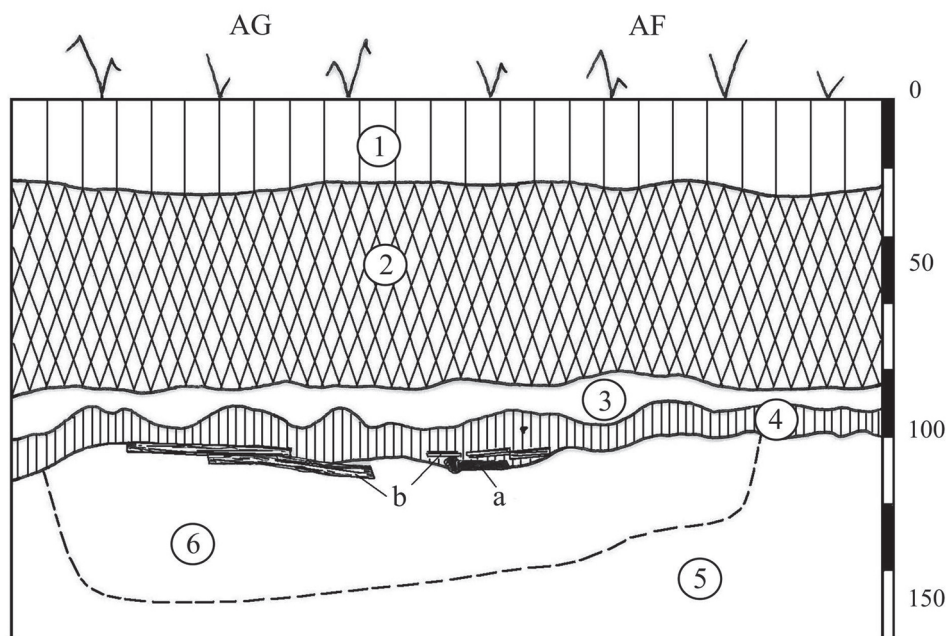
Opracował T. Galiński

Fig. 2. Bolków, site 1. Location of the grave and the Maglemosian settlement cluster M/2013.

Processing T. Galiński

holocenijskiego powierzchni skarpy brzegowej położona była nawet 3 m powyżej ówczesnego lustra wody. W północnym sektorze odkrywki, którego powierzchnia jest mniej więcej równa i charakteryzuje się stosunkowo łagodnym spadkiem, w metrach 59–60/AF–AG, zlokalizowany został pochówek (ryc. 2). Obiekt pierwotnie znajdował się w odległości około 4–5 m od brzegu jeziora.

W tym miejscu profil wykopu zbudowany był z następujących warstw geologicznych i poziomów glebowych (ryc. 3): 1. Próchnica gleby torfiastej z dużą zawartością korzeni roślin, głównie trzciny wodnej; o miąższości 25–27 cm (warstwa nr 1); 2. Torf; w górnej części zapiaszczony i dość luźny, o zabarwieniu szaro-brunatnym, w dolnej natomiast mocno zbity, o zabarwieniu brunatnym; granica między jednym i drugim poziomem jest nieostra; miąższość 52–65 cm (warstwa nr 2); 3. Warstwa piaszczysta; żółty piasek gruboziarnisty z cząsteczkami żwiru i wtrąceniami związków żelazistych oraz dość licznych, różnej wielkości węgli drzewnych; o miąższości 5–18 cm (warstwa nr 3); 4. Gytia detrytusowa mocno zbity, o zabarwieniu brązowo-brunatnym; o miąższości 8–22 cm (warstwa nr 4); 5. Piasek beżowy, gruboziarnisty, budujący strop terasy plejstocenijskiej i dno jeziora (warstwa nr 5).

Ryc. 3. Bolków, stan. 1. Profil wschodni jamy grobowej. Oznaczenia poziomów glebowych i warstw w tekście

a – fragment szkieletu; b – fragmenty łuków myśliwskich.

Rys. T. Galiński

Fig. 3. Bolków, site 1. Section through the eastern side of the grave pit; soil level and layer markings explained in the text

a – fragment of the skeleton; b – fragments of hunting bows.

Drawing by T. Galiński

Jama grobowa (nr 6 na profilu) widoczna była tylko w beżowym piasku (warstwa nr 5), na głębokości poniżej 1 m. Wyżej położone warstwy nie były naruszone, co jednoznacznie wskazuje, że powstały później.

Na podstawie analiz palinologicznych przeprowadzonych w obrębie wykopu I/2012–2015 „E” przez dr Kamilę Mianowicz z Uniwersytetu Szczecińskiego w 2013 r. (Galiński 2014, s. 85), badań geologicznych i geomorfologicznych stanowiska oraz licznych oznaczeń radiowęglowych ^{14}C pobranych próbek drewna i kości w wykopie I/2011 „S”, I/2012–2015 „E” oraz I/2016–2018 wiadomo, że warstwa żółtego piasku (nr 3) zalegająca bezpośrednio pod torfem powstała w wyniku procesu podmywania brzegów przez wody jeziora w czasie jego największej transgresji na obszar dolnej terasy, jaka miała miejsce pod koniec okresu borealnego i w początkach okresu atlantyckiego, natomiast warstwa gytii (nr 4) wiąże się z całym okresem preborealnym datowanym na 10 200–9000 BP (Galiński 2018, s. 10; tabela 1).

Dla określenia czasu powstania grobu na podstawie stratygrafii kluczowa jest warstwa żółtego piasku (nr 3). W zgodnej opinii paleogeografów, m.in. prof. Janiny

Jasnowskiej z Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego, gytia ma właściwości rozrastania się nie tylko w układzie pionowym, ale również na boki, w związku z czym wyrwa, która ewentualnie powstała podczas kopania jamy, mogła się zasklepić w okresie późniejszym.

Z kolei wszystkie elementy natury kulturowej, w tym zwłaszcza surowiec i typologia wyrobów krzemiennych (zbrojników) wydobytych z jamy grobowej, wiążą omawiany obiekt z dość rozległym obozowiskiem maglemoskim (skupienie M/2013), oddalonym o około 8–10 m w kierunku północno-wschodnim (ryc. 2). Z osadnictwem tym łączą się dwa oznaczenia radiowęglowe ^{14}C : 8650 ± 40 BP [MKL-1870] i 8700 ± 40 BP [MKL-1872]. Oba odnoszą się do pierwszej połowy borealu.

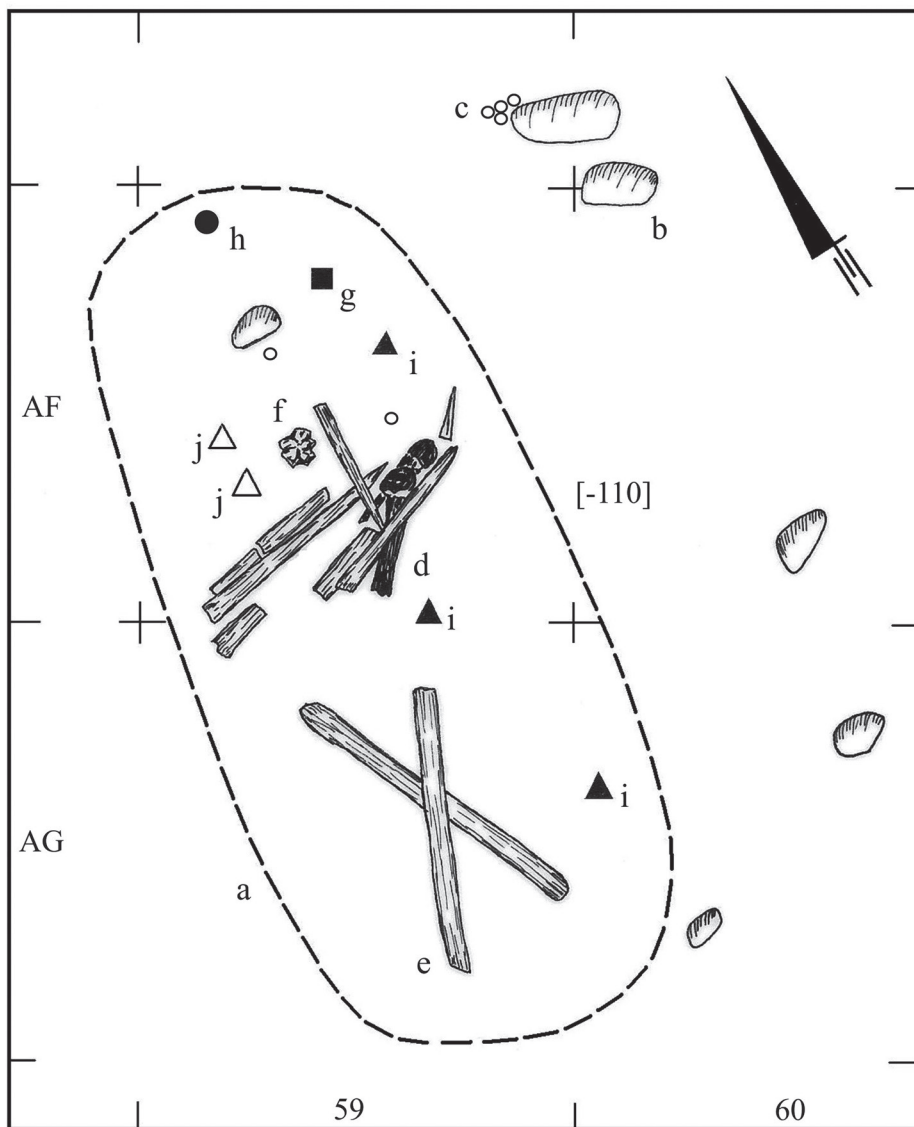
OPIS OBIEKTU

Jama grobowa wystąpiła na poziomie 98–110 cm od powierzchni, w zależności od przebiegu warstwy gytii w profilu wykopu, i sięgała na głębokość od 126 cm w części północnej do 152 cm w partii południowej (ryc. 3). Jej dno przebiegało nierównoległe do linii spadku terenu, było zdecydowanie przechylone w kierunku brzegu jeziora. W rzucie poziomym miała zarys mocno wydłużonego owalu o wymiarach: długość – 210 cm, szerokość od 80 do 95 cm, i zorientowana była po osi północ–południe. Od strony wschodniej, w odległości około pół metra i mniej więcej równoległe do krawędzi jamy, odkryto rząd średnich i dużych kamieni (ryc. 4). Największy z nich, o średnicy 23 cm, płaski, pokryty był częściowo roz-tartą ochrą, a kilka grudek tego minerału spoczywało obok (ryc. 4c). Ślady ochry odnotowano również w obrębie jamy, w stropie beżowego piasku.

Wypełnisko o zabarwieniu szaro-brązowym dość wyraźnie rysowało się na tle otaczających piasków. W dolnej i środkowej partii jamy nie stwierdzono obecności żadnych materiałów organicznych. Znalazły się tam jedynie nieliczne wyroby krzemienne oraz kilka małych kamieni. Taki stan rzeczy może tłumaczyć duża wilgotność podłoża na tej głębokości, która, jak pokazują przykłady z całego wykopu, zdecydowanie nie sprzyja zachowywaniu się tego typu materiałów. Ciągłe wypływająca woda gruntowa, która uporczywie zalewała odkrywkę pomimo stałego jej odprowadzania do kanału za pomocą pompy spalinowej, znacznie utrudniała też prowadzenie obserwacji oraz eksplorowanie obiektu. Materiały organiczne zachowały się natomiast w górnej części jamy, w bezpośrednim sąsiedztwie warstwy gytii oraz w samej gytii. Są to przede wszystkim fragmenty ludzkiego szkieletu oraz skorupa żółwia i drewniane elementy wyposażenia grobu.

FORMA POCHÓWKU

W jamie grobowej znalezione zostały tylko fragmenty dolnych części obu kości udowych (*os femoris*) – w tym największy, prawie 20 cm długości, fragment kości prawej. Wszystkie położone były w najwyższej partii wypełniska piaszczystego, na

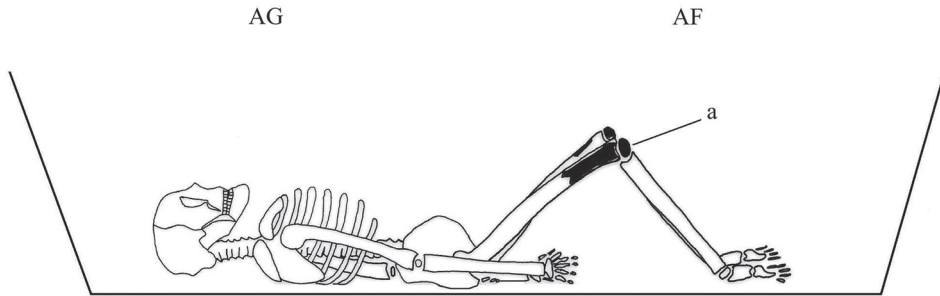
Ryc. 4. Bolków, stan. 1. Plan płaski jamy grobowej na poziomie 110 cm od powierzchni wykopu
 a – zarys jamy; b – kamienie; c – ochra; d – kości; e – fragmenty łuków; f – skorupa żółwia; g – rdzeń krzemienisty;
 h – wiór dwupiętnik; i – zbrojniki; j – półwytwory zbrojników.

Rys. T. Galiński

Fig. 4. Bolków, site 1. Top plan of the grave pit at the level of 110 cm below the ground surface
 a – outline of the pit; b – stones; c – ochre; d – bones; e – fragments of bows; f – tortoise carapace; g – flint core;
 h – flake of double-platform core; i – points; j – point half-products.

Drawing by T. Galiński

Ryc. 5. Bolków 1, grób. Rekonstrukcja ułożenia ciała zmarłego
a – zachowane fragmenty szkieletu.

Opracował T. Galiński

Fig. 5. Bolków, site 1, grave. Reconstruction of the body position of the buried individual
a – preserved skeleton fragments.

Processing T. Galiński

granicy beżowego piasku i gytii, a także częściowo w spągu tej warstwy. Szczegółowa analiza poszczególnych elementów grobu prowadzi do wniosku, że ta część szkieletu usytuowana była najwyżej, dzięki czemu poprzez bezpośredni kontakt z warstwą organiczną mogła się w ogóle zachować. A to z kolei określa jedyny możliwy sposób ułożenia zmarłego. Był on ułożony w pozycji leżącej na wznak z podkurczonymi nogami skierowanymi ku górze. Kolana znajdowały się znacznie powyżej poziomu klatki piersiowej i głowy. Ręce musiały spoczywać luźno wyciągnięte wzdłuż ciała (ryc. 5). Zmarły pochowany został głową zwróconą w kierunku południowym, w stronę brzegu Jeziora Krynickiego. Na podstawie analizy antropologicznej zachowanego fragmentu kości długiej możemy sądzić, że był to prawdopodobnie mężczyzna w wieku 30–50 lat (*adultus*)¹. Natomiast odległość kolan od przeciwległej granicy jamy grobowej, przy uwzględnieniu zgięcia nóg, wskazuje, że jego wzrost wynosił około 165 cm.

INWENTARZ GROBU

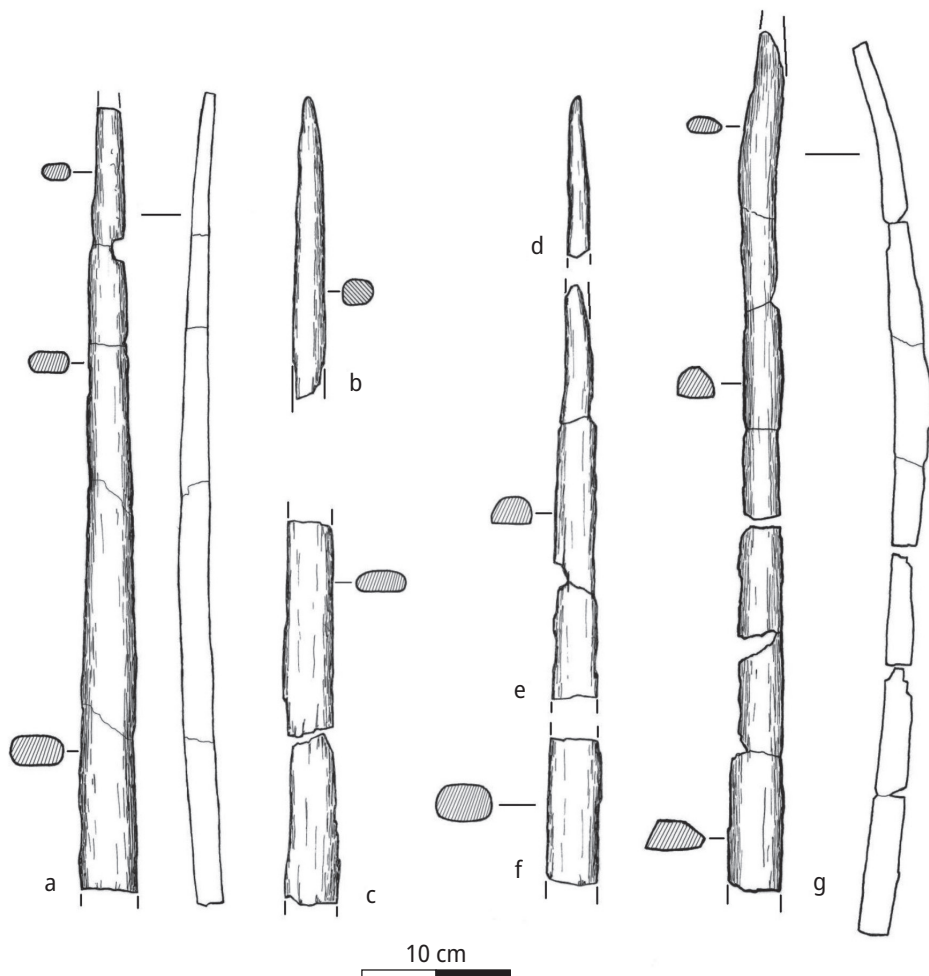
W jamie grobowej znalazły się, zachowane prawie w całości, 2 łuki myśliwskie (ryc. 4e), duży fragment skorupy żółwia (ryc. 4f) oraz wytwory krzemienne (ryc. 4g–j), w tym rdzeń i zbrojniki:

1. Trzy fragmenty łuku o łącznej długości 99,0 cm (łuk B/2013E/1)². Największy z nich mierzy 55,0 cm i obejmuje większą część ramienia; szerokość od 2,0 cm do 4,0 cm, grubość od 1,0 cm do 2,2 cm (ryc. 6a). Pozostałe dwa fragmenty pochodzą

¹ Analizę antropologiczną kości przeprowadzono w Katedrze Zoologii Kręgowców i Antropologii Uniwersytetu Szczecińskiego.

² Szczegółowy opis fragmentów znajduje się w publikacji dotyczącej wszystkich łuków z Bolkowa (Galiński 2019a).

Ryc. 6. Bolków, stan. 1. Wyposażenie grobu: fragmenty łuków
a-c – łuk B/2013E/1; d-g – łuk B/2013E/2.

Rys. T. Galiński

Fig. 6. Bolków, site 1. Grave goods: bow fragments
a-c – bow B/2013E/1; d-g – bow B/2013E/2.

Drawing by T. Galiński

z drugiego ramienia – ich łączna długość wynosi 44,0 cm, szerokość od 0,4 cm do 3,2 cm, grubość od 0,5 cm do 1,4 cm (ryc. 6b–c). Przekrój łuku obustronnie spłaszczony ze ściętymi i nieco zaokrąglonymi narożnikami, w profilu bocznym lekko wygięty w części środkowej.

Zachowane fragmenty pozwalają łatwo odtworzyć jego pierwotny wygląd – był to łuk typu Holmegård o długości około 160 cm, z szerokimi ramionami (maksy-

malnie 4,2 cm przy majdanie) oraz wyodrębnionym, wyraźnie zwężonym uchwytem. Wykonany został z jesionu (*Fraxinus L.*)³, z listwy rozszczepionej z grubej gałęzi lub pnia młodego drzewa o średnicy 12–14 cm.

2. Cztery fragmenty łuku o łącznej długości 106,0 cm (łuk B/2013E/2). Najdłuższy z nich mierzy 61,0 cm i obejmuje większą część ramienia; szerokość od 2,1 cm do 3,5 cm, grubość od 1,0 cm do 2,5 cm (ryc. 6g). Pozostałe fragmenty pochodzą z drugiego ramienia oraz z uchwytu; łączna długość fragmentów ramienia wynosi 35,5 cm, szerokość od 0,4 cm do 3,0 cm i grubość od 0,5 cm do 1,7 cm (ryc. 6d–e), zaś fragment uchwytu ma długość 9,5 cm, szerokość – 3,4 cm i grubość – 2,5 cm (ryc. 6f).

Przekrój ramion jest zróżnicowany – częściowo płasko-wypukły, częściowo zaś obustronnie spłaszczony. Natomiast przekrój uchwytu jest obustronnie spłaszczony, ze ściętymi i bardzo starannie zagładzonymi narożnikami. W profilu bocznym lekko wygięty w części przywierzchołkowej.

Na podstawie przeprowadzonej rekonstrukcji można przyjąć, że pierwotnie okaz miał długość około 162 cm. Był to łuk o wąskich ramionach i bez wydzielonego uchwytu, typu Ageröd. Podobnie jak pierwszy okaz, tak i ten wykonano z drzewa jesionu (*Fraxinus L.*), prawdopodobnie z cienkiej listwy odszczepionej z pnia lub grubej gałęzi.

Eksperymenty związane z badaniem właściwości strzeleckich wykazały, że oba egzemplarze nie były łukami strzelającymi, lecz „łukami przygotowanymi”, tj. takimi, których opracowanie jest na tyle zaawansowane, że tylko niewielkie przeróbki czynią z nich w pełni sprawną, nadającą się do wykorzystania broń (Galiński 2019a, s. 98). Były to więc egzemplarze zapasowe, jeszcze nie używane, które należały do zmarłego. Nie można jednak wykluczyć, że zostały wykonane specjalnie na uroczystości pogrzebowe.

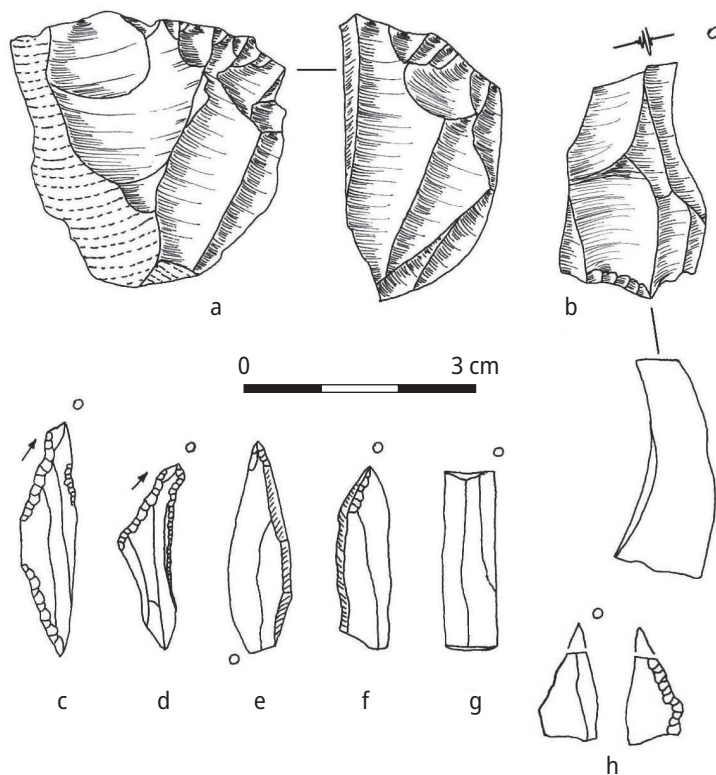
3. Fragment skorupy żółwia (*Emys orbicularis*)⁴; wymiary: 8,4 × 5,3 cm. Brak śladów obróbki.

4. Osiem wytworów krzemiennych: a – rdzeń jednopiętowy płaski o pięcie pochylonej do tyłu, zaprawianej, odłupnia szeroka, zakolona, tył płaski, rozbity, ślady zaprawy boku; wiórowo-odłupkowy; wymiary: 3,3 × 3,6 × 2,0 cm (ryc. 7a); b – wiór dwupiętnik złamany intencjonalnie od strony podstawy (ryc. 7b); c – półtylczak trapezowato zdwojony (ryc. 7c); d – ostrze typu Broxbourne (ryc. 7d); e – 2 półwytwory tylczaków łukowych (ryc. 7e–f); f – wiórek łamany intencjonalnie na obu końcach (ryc. 7g); g – tylczak supermikrolityczny charakteryzujący się wysokim, stromym łuskaniem wykonanym na stronę spodnią; ma ułamany wierzchołek (ryc. 7h).

Wszystkie egzemplarze wykonane zostały z krzemienia dolnoodrzańskiego w kolorze ciemnobrązowym (rdzeń, dwupiętnik i półwytwory zbrojników) oraz odmiany o zabarwieniu strefowym, brązowo-żółto-zielonkawym (zbrojniki). Na

³ Analizę surowcową drewna wykonała prof. dr hab. Janina Jasnowska z Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego (dawniej Akademia Rolnicza w Szczecinie).

⁴ Oznaczenia dokonał dr Jerzy Stępień z byłej Akademii Rolniczej w Szczecinie.

Ryc. 7. Bolków, stan. 1. Wyposażenie grobu: wytwory krzemienne
 a – rdzeń; b – wiór; c–d – zbrojniki maglemskie; e–f – półwytwory tylczaków łukowych; g – wiórek; h – ostrze tylcowe.

Rys. T. Galiński

Fig. 7. Bolków, site 1. Grave goods: flint products
 a – core; b – blade; c–d – Maglemosian points; e–f – two backed pieces, semi-products; g – flake; h – backed point.
 Drawing by T. Galiński

stanowisku w Bolkowie surowiec ten wykorzystywany był wyłącznie w skupieniach maglemskich – w tym zwłaszcza w skupieniu M/2013. W obozowiskach duwensejskich nie występuje w ogóle. Zbrojniki i ich półwytwory wykonano z wąskich wiórów oraz szerokich wiórków. Nie tylko pod względem surowcowym, ale także i technologicznym, typologicznym oraz stylistycznym wytwory te prezentują charakter typowy dla zespołów maglemskich.

Oba ostrza noszą wyraźne ślady użytkowania i do jamy dostały się prawdopodobnie jako elementy (groty) złożonych do grobu strzał łuku. Półwytwory tylczaków, wiórek i wiór dwupiętnik pochodzą ze znajdującego rdzenia. Najpewniej wykonano je na miejscu i specjalnie na potrzeby rytuału pogrzebowego.

Od grupy tej zdecydowanie odróżnia się tyczak supermikrolityczny. Inaczej niż wszystkie pozostałe wytwory krzemienne sporządzony jest z dość grubego, lecz małego odłupka, z surowca kredowego bałtyckiego. Pod względem technologiczno-typologicznym i stylistycznym z pewnością reprezentuje inną tradycję wytwórczą – sowterską lub beurońsko-tardenuaską. Rodzi się więc pytanie, co w istocie oznacza jego obecność w jamie pochówku związanego z kulturą maglemoską?

Biorąc pod uwagę następujące argumenty: a – ostrze to używane było jako grot strzały; b – wierzchołek został złamany w jedyny możliwy sposób, tj. pod wpływem uderzenia w twardego materiał, taki jak np. ludzka kość; c – miejsce znalezienia wskazuje na okolice dolnej części jamy brzusznej zmarłego, to nasuwa się wniosek, że ostrze dostało się do grobu wraz ze złożonym ciałem mężczyzny. A to może oznaczać, że w grobie pochowany został myśliwy-wojownik, który zginął przeszyty strzałą z rąk przeciwnika wywodzącego się z obcego kręgu kulturowego.

ELEMENTY OBRZĄDKU GRZEBALNEGO

W przypadku pochówku w Bolkowie najistotniejsze są trzy elementy: a – obecność kości nie wykazujących kontaktu z ogniem; b – ślady ochry w jamie grobowej; c – wyposażenie grobu, którego charakter oraz sposób zalegania zawiera dużo informacji o zwyczajach pogrzebowych. Możemy zatem stwierdzić, że jest to pochówek szkieletowy, gdzie zmarły ułożony został w pozycji na wznak z podkurczonymi nogami skierowanymi ku górze, oraz że obdarowano go licznymi przedmiotami codziennego użytku. Ważnym elementem ceremonii pogrzebowej było posypanie ochrą – mineralnym barwnikiem, specjalnie w tym celu przygotowanym na miejscu. Wiemy też, że wśród darów grobowych znalazły się 2 łuki myśliwskie, przynajmniej 2 strzały z krzemiennymi grotami oraz jakiś przedmiot wykonany ze skorupy żółwia – być może naczynie. Najbardziej interesujące jest to, że oba łuki zostały połamane, a ich dwa najdłuższe kawałki (ryc. 6a,g) starannie ułożone – skrzyżowane ze sobą symetrycznie i w poprzek grobu (ryc. 4; 8). Na podstawie stratygrafii wiadomo, że broń ta złożona została w jamie nad ciałem zmarłego: skrzyżowane części na wysokości klatki piersiowej, natomiast pozostałe, bardziej rozdrobnione kawałki w okolicach kolan. Obie strzały łuku znajdowały się przy prawym boku i wzdłuż ciała.

Godna podkreślenia jest również okoliczność, że oba łuki nie były wcześniej używane i prawdopodobnie należały do zmarłego jako broń zapasowa. Ich zniszczenie oraz sposób, w jaki ułożono je w grobie, wyrażają ideę, której znaczenia możemy się już tylko domyślać.

Skrajnie niekorzystne warunki glebowo-hydrologiczne, w jakich znalazł się pochówek po zalaniu tej części terasy przez wody jeziora z okresu atlantyckiego nie pozwoliły na zachowanie się elementów stroju myśliwego-wojownika, którego częścią były na pewno jakieś naszyjniki i amulety – w kulturze maglemoskiej powszechnie wykonywane z kości upolowanych zwierząt.

Ryc. 8. Bolków, stan. 1, grób. Fragmenty łuków *in situ*.

Fot. T. Galiński

Fig. 8. Bolków, site 1, grave. Bow fragments *in situ*.

Photo T. Galiński

POCHÓWEK Z BOLKOWA NA TLE INNYCH ZNALEZISK GROBOWYCH MEZOLITU EUROPEJSKIEGO

Spółeczności mezolityczne praktykowały bogate i zróżnicowane formy obrzędów związanych z chowaniem swoich zmarłych, czego wyrazem są odkrywane dziś groby. Spotyka się zarówno cmentarzyska liczące kilka lub nawet kilkadziesiąt grobów: Aveline's Hole (Schulting 2005), Téviec (Pequart i in. 1937), Malonne „Grotte Petit Ri” (Jadin, Carpentier 1994), Nehringen (Gramsch 1973), Bottendorf (Jahn 1949), Mszano (Marciniak 1993), Lummelunda (Arwidsson 1949; Althin 1950), Tågerup (Karsten 1991), jak i pojedyncze pochówki zlokalizowane na terenie osad lub w ich pobliżu: Gough's Cave (Stringer 2000), Inzigkofen „Felsdach Inzigkofen” (Kind 1987), Reinhausen „Abri Bettenroder Berg IX” (Grote, Terberger 2011), Ehingen-Mühlen „Das Felsställe” (Kind 1987), Nenzlingen „Birmatten” (Sedlmeier 1998), Culoz „Sous-Balme” (Vilain 1966), Cuzoul-de-Gramat (Lacam i in. 1944),

Woźna Wieś (Sulgostowska 1990), bądź poza nimi: Hammelev (Eriksen, Andersen 2016), Bäckaskog (Althin 1954), Bad Dürrenberg (Bicker 1936; Geupel 1977), Unseburg (Weber 1988), Janisławice (Chmielewska 1954).

Generalnie w grobach składano zmarłych pojedynczo. Znane są jednak przypadki chowania w jednej jamie kilku osobników, w tym najczęściej kobiety z dzieckiem, np. w Altmühltal „Schellnecker Wand” (Naber 1974b; Kind 1987), w Lonetal „Böckstein Höhle” (Wehrberger 2000) czy w Mszanie, znacznie rzadziej mężczyzny i kobiety, np. w Skateholm II (Larsson 1984).

Zmarli wyposażani byli w różnego rodzaju narzędzia i broń oraz w naszyjniki i wisiorki wykonywane z zębów i kości zwierzęcych, z kamiennych otoczaków i muszli. Na cmentarzyskach w Téviec i Hoëdic (Pequart, Pequart 1954) odnajdujemy zwyczaj przykrywania zmarłych porożem jeleniowatych oraz palenia rytualnych ognisk. Dość powszechnie stosowano wypełnianie jam grobowych ochrą oraz posypywanie tym barwnikiem samych zmarłych. Na podstawie dotychczasowych znalezisk można przypuszczać, że dla mezolitu europejskiego, podobnie jak i dla poprzedzającej go kultury schyłkowopaleolitycznej, charakterystyczny jest obrządek szkieletowy. Ciałopalenie występuje sporadycznie zarówno w paleolicie (Bolków III/2006 – Galiński 2019b, s. 266), jak i we wczesnym mezolocie (Hammelev) i prawdopodobnie wiąże się ze szczególnymi okolicznościami natury społeczno-kulturowej.

Podstawą zróżnicowania pochówków jest pozycja szkieletu w grobie. Wyróżniamy więc: a – szkielety w pozycji leżącej na wznak (w układzie anatomicznym); b – szkielety w pozycji leżącej na boku z lekko podkurczonymi nogami; c – szkielety w pozycji skurczonej na boku (embrionalnej); d – szkielety w pozycji siedzącej; e – pochówki złożone z samych czaszek.

Te ostatnie znane są wyłącznie z terenów alpejskich południowych Niemiec: Nordlingen-Hohlheim „Große Ofnet-Höhle” (Schmidt 1908; Naber 1974a), Kaufertsberg (Birkner 1914; Kind 1987) czy Lonetal „Höhlenstein” (Völzing 1938). Są to groby grupowe zawierające od 3 do 33 osobników: mężczyzn, kobiet i dzieci. Wielokrotnie powtarzane badania znanego stanowiska w Große Ofnet-Höhle wykazały, że pochówki czaszek nie są jednorazowe, lecz czaszki były wielokrotnie dokładane oraz, że stosowano ciałopalenie. Czaszki obficie posypywano ochrą, obok składano rozliczne dary w postaci ozdób, narzędzi oraz jadła.

Należy zauważyć, że analogiczne formy obrządku pogrzebowego występują w rejonie alpejskim już w okresie plejstocenijskim, w kręgu tamtejszych zespołów paleolitycznych związanych z tzw. Azilienem, np. Mas d’Azil (Piette 1907) czy Birsack (Birkner 1914).

Najbardziej powszechną formą obrządku grzebalnego wśród społeczeństw mezolitycznych było chowanie zmarłych niespalonych w grobach jamowych, czasem zaopatrzonych w dodatkowe konstrukcje kamienne lub drewniane, w pozycji leżącej na wznak, rzadziej na boku, z podkurczonymi nogami, w tym w pozycji embrionalnej (np. Abri Bettenroder Berg IX). Pochówki tego typu występują czasem obok siebie na jednym cmentarzysku, a nawet w jednym grobie (np. Skateholm II). Znane są praktycznie z całego obszaru zajmowanego przez ugrupowania mezolityczne i występują od początku do końca trwania tej kultury. Dotychczasowe

odkrycia najczęściej wiążą się z zespołami sowerskimi i beurońsko-tardenuaskimi. Zwyczaj ten praktykowany był jednak również wśród ugrupowań duwensejskich i maglemoskich, a zapewne też i janisławickich.

Wcześniej, w okresie plejstocenijskim, tradycja chowania zmarłych w układzie anatomicznym oraz w pozycji embrionalnej powszechnie występowała na terenie Europy południowej i w strefie alpejskiej, i charakteryzuje wszystkie występujące tam zespoły, tj. tardigraweckie, magdaleńskie oraz azylskie. Najbardziej znane obiekty to: Chancelade „Abri de Raymonden” (Cheyner 1955), Grimaldi „Barma Grande” (Blanc 1954), Arene Candide Cave (Cardini 1980), Grimaldi „Grotte des Enfants” (Lacorre, Barral 1948).

Pośród wszystkich odkrywanych grobów mezolitycznych najbardziej wyróżniają się pochówki szkieletowe, w których zmarli chowani są w pozycji siedzącej. Ta forma grobu nieznaną z terenów alpejskich zajmowanych przez ugrupowania beurońsko-tardenuaskie i sowerskie, stosunkowo często spotykana jest w strefie bałtyckiej; na obszarze Niemiec (Bottendorf, Nehringen, Kolberg – Grimm 1956; Bad Dörenberg), w Polsce (Janisławice, Woźna Wieś) oraz w południowej Skandynawii (Bäckaskog, Lummelunda). Dotychczasowe badania jednoznacznie wskazują, że odnoszą się one wyłącznie do okresu atlantyckiego, tj. około 8000–5100 BP (liczne oznaczenia radiowęglowe ^{14}C) i wiążą się z zespołami janisławickimi oraz późnomaglemoskimi zespołami strefy bałtyckiej. Jedynym znanym dotychczas pochówkiem szkieletowym, w którym zmarły znajduje się w pozycji siedzącej, starszym od obiektów mezolitycznych jest grób odkryty na stanowisku paleolitycznym Kostienki II nad Donem. Jego wiek określony został metodą radiowęglową na schyłek młodszego dryasu, tj. około 10 300 BP (Boriskovskiï 1963).

Przykłady dobrze zachowanych, bogatych w materiał krzemienisty i datowanych za pomocą analizy radiowęglowej pochówków tego typu szczególnie wyraźnie pokazują, że obrządek chowania zmarłych wśród społeczności mezolitycznych nie idzie w parze ze zróżnicowaniem taksonomicznym zespołów wynikającym z właściwości technologiczno-typologicznych narzędzi krzemienistych.

Najstarsze pochówki kultury maglemoskiej znane są z północno-zachodnich obszarów Niziny Europejskiej, gdzie w początkach wczesnego holocenu uformowały się zespoły tego ugrupowania (Galiński 2002). Należą do nich wspomniane już Aveline’s Hole i Gough’s Cave oraz Greylake (Brunning 2013) na terenie Wielkiej Brytanii. Wszystkie datowane są za pomocą analizy radiowęglowej na lata około 9200–8900 BP, tj. na schyłek preboreal i początek okresu borealnego. Są to wyłącznie groby szkieletowe. Szczegółów dotyczących układania zmarłych w jamie niestety nie znamy.

Podobnie sprawa wygląda w przypadku pochówków szkieletowych z przełomu okresów preboreal/boreal i pierwszej połowy okresu borealnego odkrytych w południowo-zachodniej Szwecji i łączonych z kulturą Sandarna – lokalną odmianą kultury maglemoskiej: Österöd i Museby klev oraz Skibeval (Sjögren, Ahlström 2016).

Z początku okresu borealnego znamy też najstarszy w kulturze maglemoskiej pochówek ciałopalny, jaki odkryty został w Hammelev na terenie Jutlandii (Eriksen, Andersen 2016). W jamie wystąpiła ochra oraz stosunkowo bogate wyposażenie, na które złożyły się liczne wytwory krzemienne – w tym zbrojnik (tylczak maglemoski)

i duży ciosak rdzeniowy – oraz złamana szpila kościana z wywierconymi otworami. Datowanie radiowęglowe tego obiektu na 8900–8700 BP jest prawie dokładnie takie samo jak grobu z Bolkowa.

Należy wspomnieć, że inny pochówek ciałopalny również należący do kultury maglemoskiej, nieco młodszy, z połowy okresu borealnego, znany jest z niezbyt odległego Dammen w południowo-zachodniej Szwecji (Kindgren 1995).

Jeżeli chodzi o pochówki maglemoskie młodsze od grobu w Bolkowie, datowane na okres atlantycki, to również dominują formy szkieletowe. Dzięki dużo większej liczbie odkrywanych obiektów z tego czasu mamy też znacznie więcej informacji o sposobach układania zmarłych w jamie grobowej. Najczęściej spotyka się szkielety w układzie anatomicznym, tj. w pozycji leżącej na wznak z nogami wyprostowanymi lub z lekko podkurczonymi (Tågerup – Karsten 1991), nieco rzadziej w pozycji na boku z podkurczonymi nogami (Stora Bjärs – Arwidsson 1979). Jak już wyżej wspominałem, stosunkowo licznie występują charakterystyczne pochówki zmarłych w pozycji siedzącej. Jamy grobowe zawsze zabarwione są czerwoną ochrą, czasem również szkielety, a do grobu wkładano różnego rodzaju przedmioty. Najbardziej efektywnym pod tym względem jest grób w Bad Dürrenberg w Saksonii (Geupel 1977), który pod względem ilości wyposażenia dorównuje słynnemu pochówkowi z Janisławic (Chmielewska 1954). Znaleziono tam m.in. bardzo liczne wytwory krzemienne – w tym aż 29 zbrojników – oraz równie liczny i bogaty zestaw narzędzi kamiennych, rogowych i kościanych oraz różnego rodzaju ozdoby. Na podstawie charakteru technologiczno-typologicznego zbrojników możemy pewnie wiązać pochówek z kulturą późnomaglemoską, a datowanie radiowęglowe odnosi go do starszej części okresu atlantyckiego (Wechler 1993, s. 63).

UWAGI KOŃCOWE

Obiekt w Bolkowie należy do pochówków jednostkowych, lokalizowanych w bliskim sąsiedztwie obozowisk. Pod względem formy pochówku przedstawia nieznaną dotychczas wariant grobu szkieletowego, ma też częściową obstawę kamienną. Należy do tych stosunkowo nielicznych obiektów, które zawierają bardzo bogate wyposażenie, a obecność w nim łuków myśliwskich jest przypadkiem dotąd niespotykanym. Generalnie niesie on ze sobą wyjątkowo dużo informacji o wierzeniach i obrzędach związanych z chowaniem zmarłych przez społeczności maglemoskie na Pomorzu Zachodnim.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

- Althin C. - A. 1950, *New finds of Mesolithic art in Scania (Sweden)*, „Acta Archaeologica”, 21, s. 253–260.
- Althin C. - A. 1954, *The chronology of the Stone Age settlement of Scania, Sweden, I, The Mesolithic settlement*, Lund.

- Arwidsson G. 1949, *Stenåldersfynden från Kams i Lummelunda*, „Gotländski arkiv”, 20–21, s. 147–167.
- Arwidsson G. 1979, *Stenåldersmannen från Stora Bjärs i Stenkyrka*, *Arkeologi på Gotland*, „Gotlandica”, 14, s. 17–23.
- Bicker F.-K. 1936, *Ein schnurkeramisches Rötelgrab mit Mikrolithen und Schildkröte in Dürrenberg, Kr. Merseburg*, „Jahresschrift für die Vorgeschichte d. sächsisch-thüringischen Länder”, 24, s. 59–81.
- Birkner F. 1914, *Der paläolithische Mensch im Bayerischen Ries*, „Wiener Prähistorische Zeitschrift”, 1, s. 15–21.
- Blanc A.-C. 1954, *Il Riparo Mochi al Balzi Rossi di Grimaldi. Scavi 1938–1949*, „Paleontographia Italica”, 50, s. 1–43.
- Boriskovskiĭ P. I. 1963, *Očerki po paleolitu baseĭna Dona*, „Materialy i Issledovaniâ po Arheologii SSSR”, 121, s. 7–79.
- Brunning R. 2013, *An early Mesolithic cemetery at Greylake*, Somerset, UK, „Archaeology in the Severn Estuary”, 22, s. 67–70.
- Cardini L. 1980, *La Necropoli Mesolitica delle Arene Candide (Liguria)*, „Memorie dell'Istituto Italiano di Paleontologia Umana”, 3, s. 9–31.
- Cheyrier A. 1955, *Chancelade – abri de Raymonden*, „Bulletin de la Société Historique et Archéologique de Perigordien”, 82, s. 172–185.
- Chmielewska M. 1954, *Grób kultury tardenuaskiej w Janiślawicach, pow. Skierniewice*, „Wiadomości Archeologiczne”, 20/1, s. 23–48.
- Eriksen B.V., Andersen H.C.H. 2016, *Hammelev. En Early Mesolithic cremation grave from Southern Jutland, Denmark*, [w:] *Mesolithic burials – Rites, symbols and social organization of early postglacial communities*, J. Grünberg, B. Gramsch, L. Larsson, J. Orschiedt, H. Meller red., Halle, s. 73–80.
- Galiński T. 2002, *Spoleczeństwa mezolityczne. Osadnictwo, gospodarka, kultura ludów łowieckich w VIII–IV tys. p.n.e. na terenie Europy, Szczecin*.
- Galiński T. 2014, *Obozowiska łowieckie ze schyłku preboreal w Bolkowie na Pomorzu Zachodnim*, „Archeologia Polski”, 59/1–2, s. 79–118.
- Galiński T. 2015a, *Najstarsze osadnictwo mezolityczne w strefie zachodniobałtyckiej w świetle badań stanowiska Bolków 1*, „Przegląd Archeologiczny”, 63, s. 29–57.
- Galiński T. 2015b, *Sanktuarium szamańskie z okresu mezolitu w Bolkowie nad jeziorem Świdwie na Pomorzu*, „Archeologia Polski”, 60, s. 93–121.
- Galiński T. 2015c, *Borealny Bolków. Nowe badania obozowisk mezolitycznych nad jeziorem Świdwie*, „Folia Praehistorica Posnaniensia”, 20, s. 127–151.
- Galiński T. 2017a, *Wioska łowców mezolitycznych w Bolkowie nad jeziorem Krynickim na Pomorzu Zachodnim. Próba interpretacji*, „Archeologia Polski”, 62, s. 39–63.
- Galiński T. 2017b, *Znalezisko włóczni obrzędowej z okresu mezolitu w Bolkowie na Pomorzu Zachodnim*, [w:] *Nie tylko krzemienie – Not only flints*, A. Marciniak-Kajzer, A. Andrzejewski, A. Golański, S. Rzepecki, M. Wąs red., s. 63–72.
- Galiński T. 2018, *Epiahrensburgian. Osadnictwo paleolityczne w początkach holocenu na stanowisku w Bolkowie na Pomorzu Zachodnim*, „Przegląd Archeologiczny”, 66, s. 5–30.
- Galiński T. 2019a, *Wczesnomezolityczne łuki myśliwskie z Bolkowa na Pomorzu Zachodnim / The Early Mesolithic bows from Bolków in Western Pomerania*, „Archeologia Polski”, 64, s. 73–123.
- Galiński T. 2019b, *Paleolit i mezolit na Pomorzu*, Szczecin.
- Geupel V. 1977, *Das Rötelgrab von Bad Dürrenberg, Kr. Merseburg*, „Schriften zur Ur- und Frühgeschichte”, 30, s. 101–110.

- Gramsch B. 1973, *Das Mesolithikum im Flachland zwischen Elbe und Oder*, Potsdam.
- Grimm H. 1956, *Verläufge Beschreibung des Skelettes aus dem Schachtgrab vom Kolberg bei Prieros*, „Ausgrabungen und Funde”, I, s. 19–21.
- Grote K., Terberger T. 2011, *Die prähistorischen Kinderbestattungen vom Abri Bettenroder Berg IX im Reinhäuser Wald bei Göttingen*, „Archäologisches Korrespondenzblatt”, 41/2, s. 189–195.
- Jadin I., Carpentier M. 1994, *La sépulture mésolithique du Petit Ri à Malone (Namur, Belgique). Contexte archéologique et position chronologique*, „Anthropologie et Préhistoire”, 105, s. 65–82.
- Jahn M. 1949, *Die kulturgeschichtliche Bedeutung der alt- und mittelsteinzeitlichen Menschenfunde von Weimar-Ehringsdorf und Bottendorf, Kr. Querfurt*, „Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte”, 33, s. 110–119.
- Karsten P. 1991, *Tägerup*, „UV Syd Rapport”, 71, s. 4–22.
- Kind C.J. 1987, *Das Felsställe. Eine jungpaläolithisch-frühmesolithische Abri-Station bei Ehingen-Mühlen, Alb-Donau-Kreis*, „Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg”, 23, Stuttgart.
- Kindgren H. 1995, *Hensbacka-Hogen-Hornborgasjön: Early Mesolithic coastal and inland settlements in western Sweden*, [w:] *Man and sea in the Mesolithic*, A. Fischer red., Oxford.
- Lacam R., Nierderlander A., Valois H. 1944, *Le gisement mésolithique du Cuzoul-de-Gramat*, „Archives de l'Institut de Paléontologie Humaine”, Mémoire 21, Paris.
- Lacorre F., Barral L. 1948, *Aperçus nouveaux sur les industries et les âges des squelettes de la Grotte des Enfants à Grimaldi*, „Revue d' Études Ligures”, 14, s. 5–38.
- Larsson L. 1984, *Gräberfelder und Siedlungen des Spätmesolithikums bei Skateholm, Südschonen, Schweden*, „Archäologisches Korrespondenzblatt”, 14/2, s. 123–130.
- Marciniak M. 1993, *Cmentarzysko mezolityczne z okresu borealnego z Mszana, gm. Brodnica, woj. Toruńskie, stan. 14. Wyniki dotychczasowych badań*, [w:] *Badania archeologiczne ośrodka toruńskiego w latach 1989–1992*, J. Chudziakowa red., Toruń, s. 7–13.
- Naber F.B. 1974a, *Das Ende des Ofnet-Problems?*, „Quartär”, 25, p. 73–84.
- Naber F.B. 1974b, *Ein mesolithisches Doppelgrab aus dem unteren Altmühltal, Lkr. Kelheim, Bayern*, [w:] *Neue paläolithische und mesolithische Ausgrabungen in der Bundesrepublik Deutschland. Zum IX. INQUA-Kongress (Neuseeland, 1973)*, Tübingen, s. 67–70.
- Pequart M., Pequart S.J. 1954, *Hoëdic*, Antwerpen.
- Pequart M., Pequart S.-J., Boule M., Valois H.V. 1937, *Téviec. Station-nécropole Mésolithique du Morbihan*, Paris.
- Piette E. 1907, *L'art pendant l'âge du renne*, Monaco–Paris.
- Schmidt R.R. 1908, *Die vorgeschichtlichen Kulturen der Ofnet*, „Berücht der Naturwissenschaftlichen Verhandlung aus Schwaben und Neuburg”, 38, s. 87–105.
- Schulting R.J. 2005, *...pursuing a rabbit in Burrington Combe. New research on the Early Mesolithic burial cave of Abveline's Hole*, „Proceedings of the University of Bristol Speleological Society”, 23, s. 171–265.
- Sedlmeyer J. 1998, *Die Birsmatten-Basisgrotte und die „alteste Schweizerin”*, [w:] *Tatort Vergangenheit. Ergebnisse aus der Archäologie heute*, J. Ewald, J. Tauber red., Basel.
- Sjögren K.-G., Ahlström T. 2016, *Early Mesolithic burials from Bohuslän, western Sweden*, [w:] *Mesolithic burials – Rites, symbols and social organization of early postglacial communities*, J. Grünberg, B. Gramsch, L. Larsson, J. Orschiedt, H. Meller red., Halle, s. 125–143.
- Stringer C.B. 2000, *The Gough's Cave human fossils: an introduction*, „Bulletin of the Natural History Museum London (Geology)”, 56, s. 135–139.

- Sulgostowska Z. 1990, *Pochówek mezolityczny z okresu atlantyckiego w Woźnej Wsi, woj. łomżyńskie*, „Archeologia Polski”, 35/1, s. 47–56.
- Vilain R. 1966, *Le gisement Sous-Balme à Culoz (Ain) et ses industries microlithiques*, „Documents des Laboratoires de Géologie de la Faculté des Sciences de Lyon”, 13, s. 1–219.
- Völzing O. 1938, *Die Grabungen 1937 am Höhlestein im Lonetal*, „Fundberichte aus Schwaben”, Neue Folge, 9, s. 1–8.
- Weber T. 1988, *Ein mesolithisches Grab von Unsebung, Kr. Stassfurt*, „Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte”, 71, s. 7–19.
- Wechler K. - P. 1993, *Mesolithikum-Bandkeramik-Trichterbecherkultur. Zur Neolithisierung Mittel- und Ostdeutschlands auf grund vergleichender Untersuchungen zum Silexinventar*, LübStorf.
- Wehrberger K. 2000, *Eine mesolithische Bestattung aus der Bocksteinhöhle im Lonetal, Alb-Donau-Kreis*, „Archäologisches Korrespondenzblatt”, 30, s. 15–31.

TADEUSZ GALIŃSKI

MAGLEMOŚIAN CULTURE GRAVE IN BOLKÓW, WESTERN POMERANIA

S u m m a r y

The first grave of the Mesolithic Maglemosian Culture to be recorded in Polish territories was discovered in 2013 at the site of Bolków situated 25 km northwest of Szczecin (Fig. 1), in the vicinity of Lake Świdwie. The burial is one of the oldest features of its kind in all of the Alpine-Scandinavian Mesolithic zone.

It was located in the northern sector of trench I/2013, squares 59–60/AF–AG (Fig. 2). Originally, the burial was made at a distance of 4–5 m from the shores of Lake Krynickie. The grave pit (no. 6 in the section) was visible in the beige-colored sand (layer no. 5), at a depth of below 1 m. Layers above were undisturbed, indicating beyond doubt that they had formed later in time when the grave was no longer visible on the surface. The dating of the burial is based on an analysis of site stratigraphy, palynological studies and radiocarbon dating of particular layers in the section, and especially the ^{14}C dating results for the nearby settlement cluster M/2013, with which it is associated. It has also been confirmed by all the elements of a cultural nature, especially the raw material and typology of flint products (microliths) excavated from the grave pit. Two of the radiocarbon dates concern the settlement deposits: 8650±40 BP [MKL-1870] and 8700±40 BP [MKL-1872]. Both dates refer to the first half of the Boreal period.

The grave pit was first recorded at a depth of 98–110 cm below the surface and reached down from 126 cm in the northern part to 152 cm in the southern one (Fig. 3). It took on a strongly elongated oval shape, 210 cm in length, from 80 to 95 cm in width, aligned north–south. A row of middle-sized and large stones was observed the east of the pit, at a distance of about half a meter and more or less parallel to its edge (Fig. 4). The largest of these stones, 23 cm in diameter, was covered with partly pulverized ocher, with a few lumps of ocher resting beside it (Fig. 4c). Traces of ocher were also noted within the grave pit, in the top parts of the beige-sand layer.

The grey-brown colored fill yielded some flint products and a few small stones. Organic material was preserved in the upper part of the pit, directly next to a layer of gyttja and in the gyttja itself. These are primarily fragments of the human skeleton and a tortoise carapace, as well as wooden pieces of grave equipment.

The osteological remains from the pit encompassed only fragments of the lower parts of both femoral bones (*os femoris*), including the largest piece, almost 20 cm long, from the right-side bone. A detailed analysis of particular elements from the grave leads to the conclusion that the body had been positioned on the back with legs pulled up and pointing up. The knees were considerably higher than the level of the chest and head. The arms and hands must have rested loosely alongside the body (Fig. 5). The head was pointing south. Based on an anthropological examination of the surviving long bone fragment, the skeleton is identified most probably as a male, 30–50 years old (*adultus*). The distance between the knees and the opposite end of the grave pit, taking into account the bent position of the legs, suggests a body stature of about 165 cm.

Two hunting bows were found within the grave pit (Fig. 4e), along with a fragment of a tortoise carapace (Fig. 4f) and flint products (Fig. 4g–j), including a core and points.

1. Three bow fragments, combined length of 99.0 cm (bow B/2013E/1). The longest piece, 55.0 cm, constitutes most of one limb; the width is between 2.0 cm and 4.0 cm, the thickness between 1.0 cm and 2.2 cm (Fig. 6a). The other two fragments are from the other limb, with a combined length of 44.0 cm, width from 0.4 cm to 3.2 cm, thickness from 0.5 cm to 1.4 cm (Fig. 6b–c). The cross-section of the bow shows a two-sided flattening with truncated and slightly rounded corners, slightly recurved in the central part in side profile.

Based on these fragments, the weapon was reconstructed as a Holmegård type of bow, about 160 cm long, with wide limbs (a maximum of 4.2 cm at the handle part) and a distinct, clearly narrowed grip. The wood used in this case is ash (*Fraxinus* L.), either from a slat cut from a thick branch or the trunk of a small tree with a diameter of 12–14 cm.

2. Four bow fragments with a combined length of 106.0 cm (bow B/2013E/2). The longest, constituting most of one limb, measured 61.0 cm in length, width between 2.1 cm and 3.5 cm, thickness between 1.0 cm and 2.5 cm (Fig. 6g). The other fragments form the second limb and handle; the combined length is 35.5 cm, the width between 0.4 cm and 3.0 cm and thickness between 0.5 cm and 1.7 cm (Fig. 6d–e), while the handle section was 9.5 cm long, 3.4 cm wide and 2.5 cm thick (Fig. 6f).

The cross-section of the limbs varied from flat to curved to partly flattened on two sides. The handle shows a two-sided flattening in cross-section, with truncated and very finely smoothed corners. In side view, the bow is slightly recurved in the part near the tips.

The reconstruction shows that the bow must have been about 162 cm long, narrow-limbed and without a distinguished handle; it can be classified as a bow of the Ageröd type. Like the first bow, it was also made of ash wood (*Fraxinus* L.), most probably from a thin slat cut from a trunk or thick branch.

Experimental archery research has demonstrated that neither of the bows were ready shooting pieces; both were in an advanced stage of preparation, requiring very small tweaking to make them fully operational as a weapon (Galiński 2019a, p. 98). Thus they were spare weapons, unused, belonging to the deceased. It cannot be excluded that they were produced specially for the funerary ceremonies.

3. Fragment of a tortoise carapace (*Emys orbicularis*); dimensions 8.4 cm by 5.3 cm. No evidence of processing.

4. Eight flint artifacts: a – flat single-platform core, measuring 3.3 × 3.6 × 2.0 cm (Fig. 7a); b – flake of double-platform core (Fig. 7b); c – truncations, doubled trapeze (Fig. 7c); d – Broxbourne type of point (Fig. 7d); e – two backed pieces, semi-products (Fig. 7e–f); f – flake broken intentionally at both ends (Fig. 7g); g – super-microlithic backed piece characterized by a high, steep chipping on the ventral side; broken tip (Fig. 7h).

The raw material is in all cases a Lower Oder dark brown flint (core, double-platform and point semi-products) and variants with zonal brown-yellow-greenish coloring (points). At the

Bolków site, this kind of flint is present only in Maglemosian contexts, especially in the settlement cluster M/2013, never in the Duvensian ones. Points, including semi-products, were made of both narrow and wide blades. Moreover, the technology, typology and stylistic appearance of these pieces are typical of Maglemosian assemblages.

The two points were evidently used and were placed in the grave most likely with the arrows of which they were part. The semi-products (backed pieces, bladelets and double-platform blade) can be fitted to the core that was discovered. They were most probably made on the spot and specially for the needs of the obsequies.

The super-microlithic backed piece is clearly different. Unlike the other products, it was made of a fairly thick but small flake of Baltic Cretaceous flint. From the technological, typological and stylistic point of view it represents a different industry, either Austerian or Beuronian-Tardenoisian.

Taking into consideration the various arguments, the assumption is that the individual buried in this grave was a hunter and warrior, who was killed with an arrow shot by an enemy from a foreign cultural milieu.

The grave from Bolków represents an inhumation burial with the body laid on the back with legs contracted and directed upward, equipped with numerous artifacts of everyday use. An important part of the funerary ceremony was sprinkling with ocher, a mineral pigment prepared for the purpose on the spot. The grave goods included two hunting bows, at least two arrows with flint points and an object made of a tortoise carapace, possibly a vessel. Interestingly, both bows were broken into pieces and the two longest pieces (Fig. 6a,g) were arranged carefully crossed and crosswise in the grave (Figs 4; 8). The stratigraphy recorded in the grave pit indicated that the weapons were placed above the body, the crossed pieces at chest level, the rest of the fragmented remains around the knees. The two armed arrows were placed by the right side and alongside the body.

It is noteworthy that the bows were never used and were probably spare weapons belonging to the deceased warrior. Their intentional destruction and the manner of deposition in the grave express ideas that we can only begin to fathom.

Extremely unfavorable soil and hydrological conditions created after the flooding of this part of the terrace by the waters of a lake in the Atlantic period contributed to the disintegration of all elements of the dress of the hunter-warrior buried in this grave, certainly including necklaces and amulets which in the Maglemosian culture were commonly made from the bones of hunted animals.

Translated by Iwona Zych